

процесу генези та утвердження правових норм нового типу в системі недержавних соціальних інститутів громадянського суспільства.

Література

1. Луман Н. Общество как социальная система.. / Н. Луман / Пер с нем. / А. Антоновский. – М.:Логос, 2004. – 232с.
2. Ролз Дж. Теорія справедливості / Джон Ролз / Пер. з англ. О.Мокровольський.. – К.: Основи, 2001.- 822 с.
3. Харт Х.Л.А. Концепція права / Х.Л.А. Харт.- К.: Сфера, 2004.- 164с.
4. Фуллер Л. Мораль права / Лон Фуллер. - К.: Сфера, 2004.- 144с.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. /Эмиль Дюркгейм. - М.: Канон, 1996.- 432 с.
6. Weber M. Economy and society An outline of interpretative sociology // Max Weber.- Berkeley: University of California press, 1978.- 986р.
7. Бурдьє П. Власть права: основы социологии юридического поля // Бурдьє П. Социология социального пространства. / Пьер Бурдьє. /Пер. с франц.; Отв. ред. перевода Н.А.Шматко. – М.:Институт экспериментальной социологии; СПб: Алетейя, 2005. – С.75-128.
8. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. - М.: Логос, 2002. – 390с.
9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. /Ульрих Бек. /Пер. с нем. В.Седельникова и Н.Федотовой. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384с.
10. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. / Юрген Хабермас. - Пер. с нем. - М.: Издательство «Весь мир», 2003. – 416с.
11. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Юрген Хабермас. - Пер. с нем. - М.: Издательство «Весь мир», 2008. – 192с.

УДК 316.334

Корж К.М.

Київський університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, асистент

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЗАСОБУ СТРИМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДХИЛЕНЬ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.

В статті досліджені особливості розвитку теоретичних уявлень про соціальний контроль в соціологічних дослідженнях кінця ХІХ початку ХХ століття. Підкреслено важливість даних досліджень для подальшого розвитку соціологічного знання.

Ключові слова: соціальний контроль, соціальні відхилення, девіантна поведінка, теоретична соціологія.

В статье рассмотрены и проанализированы особенности развития теоретических представлений о социальном контроле в социологических исследованиях конца ХІХ начала ХХ столетия. Подчеркнута важность данных исследований для послудеющего развития социологического знания.

Ключевые слова: социальный контроль, социальные отклонения, девиантное поведение, теоретическая социология.

The paper dedicated to the analyzis of the theoretical ideas on social control in sociological studies by the end ХІХ and the beginning ХХ centuries. The importance of this research for the future development of sociological knowledge is underlined be the author.

Key words: social control, social deviance, deviant behavior, theoretical sociology.

Актуальність дослідження. Питання контролю в суспільстві загалом і сферах суспільних відносин зокрема завжди була актуальною і неоднозначною, оскільки не

обмежується онтологічним раціональним поясненням (як елемент свідомого управління), але має досліджуватись як аксеологічний феномен. Контроль (від фр. Controle - перевірка) - "Процес, що забезпечує досягнення системою поставлених цілей, який складається із трьох основних елементів:

- встановлення стандартів діяльності системи, що належать перевірці;
- порівняння досягнутих результатів з очікуваними результатами;
- корекція управлінських процесів, у випадку, коли досягнуті результати суттєві відрізняються від установлених стандартів" [20].

Для соціальних наук контроль є необхідною умовою існування всякої соціальної системи, хоча його форми, суб'єкти і генеза не є постійними, але пов'язані із соціальними трансформаціями. Традиційно в сучасній соціальній теорії соціальний контроль розглядається або в рамках спеціальних дисциплін (соціологія управління, соціологія девіантної поведінки, кримінологія і т.д.), які дають уявлення лише про деякі аспекти соціального контролю, здійснюючи спеціалізований підхід, або ж уявлення про соціальний контроль формується з позиції суб'єкта соціального управління (конфліктологія, менеджмент тощо), що перетворює соціальну теорію в один із інструментів того самого контролю, але не дає об'єктивного уявлення про нього.

Наукове соціологічне осмислення такого феномену як соціальний контроль, на нашу думку, не може обмежуватися сферами соціального управління та контролю над індивідуальною поведінкою, чим переважно займаються спеціалізовані галузі соціальної науки. Така постановка проблеми дослідження наводить на думку про необхідність подальшого загальнотеоретичного - на рівні загальносоціологічної теорії - осмислення природи і сутності соціального контролю як об'єктивної реальності в житті будь-якого суспільства. Створення концепції моделі соціальних відносин в даній царині матиме значення не лише для розвитку загальної теорії, але й для виведення конкретних механізмів соціального управління і соціального контролю. **Метою** статті є дослідження особливості розвитку теоретичних уявлень про соціальний контроль в соціологічних дослідженнях кінця XIX початку XX століття як теоретико-методологічного основу соціологічної теорії соціального контролю та девіантної поведінки.

В сучасній соціологічній літературі соціальний контроль означають як "спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію її складових елементів шляхом нормативного (в т.ч. - правового) регулювання. Стабілізуюча функція системи соціального контролю полягає у відтворенні панівного типу суспільних відносин, соціальних (групових, класових, державних) структур. Спрямованість та зміст соціального контролю залежать від історичної обумовленості соціально-економічних, політичних, моральних та інших соціокультурних характеристик даної соціальної системи. [1, с. 301-302].

Також під соціальним контролем розуміється "механізм саморегуляції суспільства і соціальних груп, який забезпечує цілеспрямований вплив на поведінку людей з метою закріплення порядку та стабільності. Соціальний контроль покликаний гарантувати відповідну даним соціальним цінностям, нормам та ролям поведінку людини чи соціальної групи. Він базує свою діяльність на загальному визнанні культури даного суспільства, групи і інтеріоризацію її цінностей та норм своїми членами шляхом виховання зразків поведінки" [2, с.109]. Таким чином, соціальний контроль виступає компонентом (елементом) соціальної організації суспільства, який призначений забезпечити спільне життя членів суспільства через гармонізацію їхніх прагнень та дій, шляхом встановлення припустимих способів задоволення потреб, які виникають в процесі спільного життя.

Варто відмітити і процесуально орієнтовані формулювання: "Соціальний контроль - процеси в соціальній системі (суспільстві, групі), що забезпечують її стійкість та можливість управління функціонуванням її елементів (людьми, інститутами тощо); механізм оцінки і санкціонування діяльності елементів соціальних систем та підсистем точки зору суспільних інтересів та домінуючих норм; спосіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів за допомогою нормативного (в т.ч. правового) її регулювання.", але і даному контексті він розглядається як "механізм і засіб соціалізації

індивіда через підпорядкування особистої поведінки, ціннісної орієнтації, очікувань під соціально сталі стандарти, а також відтворення домінуючої системи суспільних відносин і соціальних структур".[3,с. 496-497]

Соціальний контроль також розглядають як "нормативне регулювання поведінки людей і їх взаємовідносин, що забезпечує саморегуляцію соціальної системи - елемент соціальних інститутів, наявність якого забезпечується дотриманням індивідами соціальних норм, правил діяльності і соціальних обмежень. Такий спосіб регулювання людської життєдіяльності сприяє відтворенню певного типу відносин і соціальних спільнот, прошарків, стабілізації суспільства.[4, с. 372]

В іншому випадку соціальний контроль розглядається як "...сукупність норм і цінностей суспільства чи соціальної групи, їх санкцій, покликаних гарантувати конформну ... поведінку свої членів. [5, с.182]. Таким чином, соціальний контроль визначається як елемент соціальної організації (як процесу), під якою (в широкому змісті) розуміють "систему способів (зразків) діяльності індивідів і підгруп, дії інститутів і засобів соціального контролю, соціальних ролей та цінностей, які забезпечують спільне життя членів суспільства, гармонізують їх прагнення і спрямлення, встановлюють припустимі засоби задоволення потреб і т.д." [5, с.183]

Отже, в сучасній соціології існують різні підходи до розуміння сутності соціального контролю, який розглядається як необхідний елемент соціальної стабільності і соціального порядку і описується категоріями потреб та інтересів, цінностей і норм, (різноманітних за походженням, суб'єктом та об'єктом), санкцій (позитивних та негативних), соціальної структури, суспільних відносин, соціальної організації і т.д., при цьому "питома вага" кожного з них в процесі власне функціонування і ефективності контролю залишається невизначеною емпірично через їх неопераціоналізованість і теоретичну неоднозначність. Також недостатньою мірою вирішують питання формування загальної концепції соціального контролю і спроби зведення останнього до однієї з функцій або ж елементу соціального управління, що останні роки досить часто відбувається на фоні перманентної кризи загальної соціології.

На нашу думку, вирішення проблеми слід шукати в "чистому" соціологічному способі мислення, такому, як воно представлено в працях класиків соціології кінця XIX - початку XX століття. Останнім часом цей період стає все більш актуальним для дослідників. Так, наприклад, український соціолог В.Зорько зауважує, що саме в цей час започатковано соціологічне мислення, саме тоді воно набуло своїх наукових рис. Можна також погодитись із думкою російських соціологів В.І.Добренькова та А.І.Кравченко, що звернення до класичного соціологічного спадку необхідно для того, щоб глибше і повніше розуміти нашу сучасність. Саме тому в якості матеріалу для аналітичного аналізу соціологічної методології пізнання соціального контролю в даній статті використані праці західноєвропейських соціологів кінця XIX - початку XX століття. Як відзначав Н.Луман, класики соціології запропонувати примітний і досі унікальний опис суспільства, а саме цим пояснюється те, що їх роботи "все ще продовжують захоплювати і зачаровувати нас, чому їх тексти змогли стати в прямому розумінні слова начебто непідвласними часові". [2, с.197]

Варто зауважити, що формування уявлень про походження, суть та функції соціального контролю зроблено ще в працях Платона, Арістотеля, Конфуція, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І.Г. Фихте та інших соціальних мислителів різних часів. В їхніх працях розглядаються питання, переважно пов'язані із здійсненням управління суспільством, забезпеченням стабільності існування держави і суспільства, суті влади, цілепокладання і т.п..

Проте основні засади власне теорії соціального контролю дослідники знаходять вперше в працях Г.Тарда, який і ввів до науки термін "соціальний контроль". І хоча це поняття остаточно закріпилося в соціологічній науці лише в XX столітті, але сама проблематика активно розроблялась в теоретичних дослідженнях класиків соціологічної думки. як один із основних концептуальних елементів загальносоціологічної теорії і виступав важливою ланкою в багатьох соціологічних теоріях в основу яких покладено як соціально-

статистичні, так і психологічні, антропологічні, фізіологічні та інші чинники, що, на думку авторів цих гіпотез, мали б пояснювати різного роду негативні соціальні відхилення (Г.Тард, У.Самнер, Е.Росс, Р.Ла Пьера, та ін.). Уявлення про соціальних контроль як засобом управління поведінкою через використання культурних факторів обґрунтовувалось в працях Г.Спенсера, Е.Дюркгайма, М.Вебера, У.Томаса, Ф.Знанецького. Таким чином, можна стверджувати, що в соціальній думці класичного періоду можна виділити два основних напрямки - "кримінологічний" та "соціологічний".

Першим історично формується "кримінологічний" напрямок і він пов'язаний з ім'ям французького соціолога і криміналіста Габріеля Тарда (1843 - 1904). На початку своєї науково-дослідницької роботи Тард переважно займався проблемами злочинності і розглядав соціальний контроль як засіб повернення злочинця до суспільної діяльності, т.т. злочин - первинне, соціальний контроль - вторинне, як форма санкції і механізм ресоціалізації. В подальшому Тард розширює сферу пошуків і починає розглядати соціальний контроль як один із факторів соціалізації особистості шляхом інтериорізації норм в процесі соціальної взаємодії. Перебуваючи під впливом досягнень в природничих науках і психології, дослідник надає великого значення наслідуванню, притаманному поведінці індивідів в групах і в суспільстві, що сприяє виникненню спочатку групових, а потім загальних цінностей та норм, які є соціальними регуляторами, що соціалізують індивіда і контролюють його поведінку. Він пояснював соціальну структуру взагалі через індивідуальну поведінку (наслідування, яке реалізується в соціальній практиці через формат відноси "вчитель - учень"), які відображають і закріплюють в собі загальні зразки чи цінності. Тард бачив завдання соціології (інтерментальної психології) у вивченні законів повторюваності, наслідування, завдяки яким суспільство, з одного боку підтримує своє існування як певної цілісності, з іншого - розвивається завдяки і по мірі того, як в різних сферах соціальної дійсності виникають і розповсюджуються інновації. Хоча праці вченого мають переважно психологічне (соціально-психологічне) спрямування, запропоновані ним ідеї щодо механізмів і функцій соціального контролю слугували гуманізації розуміння останнього. Крім того, Тард надавав великого значення інноваціям - актам творчості, які є джерелом розвитку завдяки механізмам наслідування.

Ще одним дослідником соціального контролю був американський соціолог Уільям Грем Самнер (1840 - 1919) працював в той самий історичний період, що і Тард, проте був представником поширеного в ті часи соціального дарвінізму і відстоював два основних принципи: по-перше, універсальність природного відбору і боротьби за існування; по-друге, автоматичний і незворотний характер еволюції. Відповідно до цього принципу, цінностям також притаманний "послідовний" характер змін. Вивчаючи проблему "послідовності цінностей", дослідник звертав увагу на сфери, які в сучасній науці визначаються як інституціональні. При цьому Самнер розумів функціонування суспільства як творчий процес, в якому контроль над навколишнім середовищем досягається шляхом розвитку, вивчення і зміни загальних цінностей. І такий контроль, на думку Самнера, супроводжується примусовим тиском на членів суспільства через дані цінності. Це передбачає, що індивід ототожнюється з групою чи суспільством не завдяки, що є їх членом, а завдяки його участі в діяльності групи чи прийнятті її норм." [6, с.17] Враховуючи, що Самнер розглядав соціальну нерівність як природну і необхідну умову існування цивілізації, то вищезгадані системи цінностей мають переважно формуватись, відтворюватись і контролюватись "вищими" за статусом групами. Тобто суб'єктом контролю слід розглядати групи, що за своїми ознаками займають вище положення в суспільстві, а те, яку реальну форму набуває ця "перевага", залежить, очевидно, від конкретно-історичних умов і типу суспільства (т.т., очевидно, це може бути кастова, станова, класова система, або ж сучасні напівміфічні "глобальні" групи впливу - масони, сіоністи, комуністи, ісламісти тощо). Проте контроль все ж переважно здійснюватиметься шляхом нав'язування систем цінностей через певні інституціональні утворення.

Вже в першій половині ХХ століття соціально-психологічний напрямок дослідження соціального контролю продовжується американським вченим Едвардом Олсвортом Россом

(1866 - 1951), який знаходився під досить сильним впливом Г. Тарда як основоположника соціальної психології . Сучасний український соціолог Н.Бойко зауважує, що "Вперше найбільш повно і широко проблема соціального контролю розглядалась в роботах Е.Росса "Соціальної контроль" (Social control, 1901) і "Соціальний контроль: дослідження утворення порядку" (Social control: A Survey of the Foundations of Order, 1909). Згідно Е.Россу, соціальний контроль визначається як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивідів з метою забезпечення "здорового" соціального порядку. Останній залежить від того, який тип індивідів (Росс виділяє західноєвропейський, американський, слов'янський, індуїстський та інші типи), який є продуктом тривалого історичного розвитку, стає найбільш поширеним в даному суспільстві. Таким чином, відповідно Е.Россу, соціальний контроль можна визначити як процес, який координує функції індивідів і групи в одне організоване ціле." [18]

"Роботи Росса зробили значний внесок в розвиток сучасного розуміння соціального контролю, його формалізації і виділенню як соціологічного поняття. Протягом майже чверті століття його праця 1901 року "Соціальний контроль" залишалась основною класичною теорією з даної проблематики. На думку Г. Беккера та А.Боскова, вона відіграла значну роль в розумінні того, яким чином норми - і офіційні, і неофіційні - впливають на індивідів та групи, примушуючи їх дотримуватись цінностей даного суспільства. Росс став одним із перших соціологів, котрий зробив акцент на розумінні соціального контролю як механізму саморегуляції суспільства, інструмента що забезпечує гармонію в групі і в суспільстві в цілому."

Таке уявлення визначило розуміння соціального контролю не тільки як соціальної організації, соціального інституту, але й як соціального механізму, що визначає можливість, здатність суспільства чи спільнот до саморегуляції. За Россом, соціальний контроль є формою "соціальної угоди", взаємної добровільної згоди людей, які рахуються один з одним. Причому "виконавцем" контролю виступає все суспільство, яке використовує всі можливі засоби впливу (право, як самий напрацьований інструмент, громадську думку, вірування, звичаї, релігію, мистецтво і т.п.), а також правляча еліта, яка має владу. Майже аналогічно У.Самнеру, Е.Росс вважає, що процес реалізації соціального контролю полягає в запобіганні конфлікту інтересів різних соціальних груп шляхом угоди, яка убезпечить від можливих сутичок і дестабілізації суспільства.

Безперечно, можна назвати прізвища ще багатьох дослідників, які більшою чи меншою мірою вплинули на розвиток теорії соціального контролю на межі ХІХ - ХХ століть, їхні праці є як теоретичним, так і методичним здобутком соціології і, в подальшому - соціальної психології, але ми вважаємо, що саме праці Е.Росса підводять логічний підсумок того етапу розвитку соціальної науки, коли диференціація стає необхідним результатом первинної пансоціологізації. (В подальшому ідеї Росса про соціальний контроль як механізм саморегуляції соціальної системи надихнули представників Чиказької школи (Дж.Мід, С.Кулі) і слугували поштовхом для розвитку еволюціоністсько-феноменологічного підходу).

Другий напрямок формування теорії соціального контролю ми вважаємо доцільним почати із творчості видатного англійського мислителя Герберта Спенсера (1820 - 1903), котрого традиційно вважають основоположником натурсоціологічного напрямку, який в подальшому в різних формах (через заперечення, критику, аналіз, синтез) отримав своє продовження в працях багатьох соціологів класичного періоду. Пошук аналогій між біологічним і соціальним організмами приводить до виділення особливостей, притаманних кожній з цих систем. Ці особливості Спенсер вбачає в тому, що індивідуальний організм характеризується "конкретністю", а соціальний організм є "дискретним". Це, на думку вченого, означає, що суспільство не може і не повинно "поглинати" окрему особистість, проте таке можливе лише як результат тривалої еволюції.

Спенсер при описанні сутності соціальної організації та порядку оперує термінами "панування" та "попора", що діалектично поєднані в суспільстві і передбачають типи поведінки "конформізму" і "нонконформізму", які різною мірою притаманні різним "класам" людей в конкретному суспільстві. При цьому всі постанови, закони, формальні і неформальні правила та норми "мають один загальний характер: всі вони складають

обмеження свободи людини" [7, с. 933].

Апелюючи до "панування" як основної форми регуляції поведінки в межах конкретного суспільства, Спенсер звертає увагу на диференціацію і ускладнення панування (що відповідає його теорії еволюції) від одноосібної влади, зосередженої чи в божестві, чи в земному аналозі божества (т.т. - досить абстрактної форми) до розгалуженої складної системи: "У відповідності до закону розвитку всіх органічних істот, за яким загальні віднесення з часом розпадаються на окремі їх складові, в соціальному організмі виникає для зручності виконання правлячих функцій ціла низка судових місць з суддями, адвокатами; національна церква, з її єпископами і священниками, і ціла система каст, титулів і церемоній, керованих усією соціальною масою"[7, с. 951].

Але всі ці різноманітні форми управління складають єдине ціле, як відносно свого походження, так і відносно перспектив свого існування. Перспективу цю Спенсер викладає в дещо утопічній формі: "Коли людська природа доросте до єдності з моральним законом, в суддях і вироках не буде більше потреби; коли вона самостійно прийме вірний напрямок в усіх речах, як тепер зробила в деяких, в перспективі майбутньої кари та винагороди не буде більше потреби; коли пристойний образ дій стане інстинктивним, не буде потреби в церемоніальних статутах, що визначають форму цього образу дій" [7, с.957]. Очевидно, що той соціальний процес, який пізніше отримав назву "соціальний контроль" для Спенсера не є "органічним", т.т. абсолютно необхідним і нескінченним історично. З часом функція панування і покори мають зникнути, а отже, виходячи з даної тези, мають зникнути і інститути, які забезпечують виконання даних функцій. Така концепція хоч і має дещо утопічний характер, проте вона відповідає еволюціонізму спенсерівських ідей, на яких базувалось не одне покоління дослідників феномену суспільства.

Представник французької класичної соціологічної школи Еміль Дюркгайм (1858 - 1917) був безкомпромісним раціоналістом стосовно методів пізнання і послідовником французької соціальної школи: праці Ш.Монтск'є, Жан-Жака Русо, Анрі де Сен-Сімона, Огюста Конта, Шарля Ренув'є слугували джерелом ідей для його власної концепції нової соціальної науки. Зауважимо, що Дюркгайм багато полемізував і з Г.Спенсером, хоча ідеї органіцизму і еволюціонізму були ним сприйняті і використані в розвитку своєї власної структурно-функціоналістської соціології. Оскільки "соціальний реалізм", позицій якого дотримувався Дюркгайм, на відміну від "соціального номіналізму" передбачає "примат соціальної реальності", тобто - суспільства, яке виступає як незалежна від індивідів поза- та надіндивідуальна реальність, то воно (суспільство) домінує над індивідом, створює його і виступає джерелом всіх вищих цінностей. Таким чином контроль є "органічним" атрибутом, функцією суспільства, а тому, як і суспільство, має "поза- та надіндивідуальне" походження та сутність. "Матеріалізуються" вони у вигляді різного роду норм та правил в процесі виконання необхідних суспільству функцій: військових, адміністративних, релігійних, економічних, наукових, роль яких в житті суспільства змінюється в процесі еволюції. На перших етапах розвитку в суспільствах переважну роль відігравали військові, адміністративні та релігійні функції, які достатньо контролювали індивідуальну свідомість не тільки через формальні правила і норми, але й через той механізм, який Дюркгайм визначає як "зразок" поведінки, що характеризується відповідними "чеснотами".

Зростання значення економічної функції в суспільстві призводить до того, що "наші суспільства є або прагнуть стати переважно промисловими". Це призводить до зменшення контролю над поведінкою через традиційні загальносоціальні механізми, але заміщує його новим механізмом, який Дюркгайм наступним чином описує у "Передмові до другого видання" своєї класичної роботи "Про розподіл суспільної праці": "моральна чи юридична регламентація відображає головним чином соціальні потреби, які може знати тільки суспільство; вона основана на стані враження (думки), а будь-яке враження (думка) - явище колективне, результат колективної роботи. Щоб аномія скінчилась, потрібно, відповідно, щоб існувала або сформувалась група, в якій могла б виникнути нині відсутня система зразків". [8, с.9]

І далі розвиваючи свою думу, Дюркгайм робить висновок, що "Суспільство, яке

складають чисельні неорганізовані, схожі на пил індивіди, яких гіпертрофована держава намагається стиснути у своїх обіймах і утримати в них, є справжнім соціологічним чудовиськом. Колективна діяльність завжди надто складна, щоб її міг виразити один-єдиний орган - держава... Нація може підтримувати своє існування тільки в тому випадку, коли між державою та окремими індивідами започатковується цілий ряд вторинних груп, достатньо близьких до індивідів, щоб залучити їх в сферу своєї дії і, таким чином, втягнути їх до загального потоку соціального життя [8, с.32]. Такою групою для Дюркгайма є "корпорація", яку він вважає "панацеєю, здатною вирішити всі проблеми". Через корпорацію індивід інтеріоризує цінності та норми, і вона ж виступає первинним суб'єктом соціального контролю. Хоча Дюркгайм досить гостро критикує "психологізм" та номіналізм Тарда, проте з часом він пом'якшує крайнощі "соціологізму" і приходиться до ідей, згідно яких, з того факту, що соціальні норми (і, ширше, соціальні фактори в цілому) впливають на індивідуальну поведінку не безпосередньо, а через певні механізми їх інтеріоризації, що зовнішня детермінація здійснюється через ціннісні орієнтації індивідів ("почуття обов'язку", "моральний авторитет"), що ефективність соціальних регуляторів визначається не тільки їх примусовістю, але й бажаністю для індивіда. Таким чином, за Дюркгаймом суть соціального контролю в соціальній солідарності і колективній свідомості, що продукує різні зразки поведінки (через інститути моралі і права), які змінюються в залежності від переважання в суспільстві тієї чи іншої форми солідарності (механічної чи органічної). Безпосереднім же суб'єктом соціального контролю мають виступати в сучасному промисловому суспільстві "корпорзації" - професійні об'єднання.

Німецький соціолог Макс Вебер (1864 - 1920), звертаючись до проблематики соціального контролю, концентрує увагу на цінностях, культурних елементах, елементах моралі, котрі, на відміну від оцінок, концентрують в собі духовний досвід окремих епох і усього людства і формуються під впливом загальної атмосфери сучасної епохи, насамперед - прагнення до раціональної організації економки, управління і соціального життя в цілому. В процесах регулювання і підтримки соціального порядку Вебер надає значну увагу суспільству, яке є результатом "спілкоутворення". Вебер виділяє два ідеальних типи "об'єднання в суспільство": "цільову спілку (Zweckverein)" і "інститут (Anstalt)", кожне яких, в залежності від механізмів об'єднання, використовує різні засоби забезпечення соціального порядку (соціального контролю). "Цільова спілка" ґрунтується на чіткій домовленості між учасниками щодо засобів, мети, порядків, а тому "обґрунтоване в середньому сподівання на те, що кожен учасник буде орієнтувати свої дії на встановлений порядок, базується на особливій раціональній домовленості з кожним індивідом окремо" [9, с.147]. Порядок і контроль в такому об'єднанні підтримується механізмом "згоди" і "примусу" однаковою в середньому мірою, проте "в ході історичного розвитку застосування сили монополізувалося апаратом примусу одного певного типу усупільнення або спільноти, оснований на згоді, а саме політичного типу, завдяки чому це застосування сили перетворилось в упорядковану загрозу примусу спочатку з боку можновладців, а потім формально нейтральної влади." [9, с.146]. Проте існують, зауважує Вебер, дуже важливі форми суспільних об'єднань, де "суспільна поведінка - так само, як в цільовій спілці, - значною мірою впорядкована щодо своїх засобів та мети прийнятими настановами...", проте на відміну від "цільових спільнот" в таких об'єднаннях поведінка буде орієнтована на відповідні настанови незалежно від "власного сприяння" індивіда, "оскільки вищезгадані індивіди емпірично вважаються "зобов'язаними" брати участь у спільних діях, конститутованих (суспільством) для даної спільноти..." [9, с.147] Для таких спільнот характерними є "наявність створеними самими людьми раціональних настанов та апарату примусу. Такі спільноти ми називаємо інститутами" [9, с.148]. Якщо у випадку із "цільовими спілками" соціальний контроль не є ключовим фактором, оскільки раціональної дії підпорядковані інтересам більшості членів групи, а участь у спілці є фактично добровільною, то інститут є більш трансцендентним по відношенню до учасників і контроль має не тільки "внутрішній", але й "зовнішній" примусовий характер, оскільки "інституційні дії є раціонально впорядкованою частиною "дій у рамках спілки", а інститут частково впорядкованою спілкою" [9, с.149], проте інститут все ж таки

"становить собою цілком раціональне "новоутворення" і т.д.

М.Вебер підкреслює раціональну природу суспільства, а тому відзначає наявність взаємозв'язку легітимних порядків із феноменом взаємозалежності інститутів. Останні складають три основних сектори: економічний, політичний та релігійний. Державна влада як система панування та підпорядкування спирається на такі засоби, як примус і насилля, проте для їх застосування існують певні правові форми їх впровадження і використання: "Переважна більшість усіх настанов як інститутів, так і спілок постала не на ґрунті домовленості, а внаслідок насильницьких дій, - тобто окремі люди та групи людей, які здатні ули з тієї чи іншої причини фактично впливати (контролювати - К.К.) на спільні дії членів інституту чи спілки, на підставі "сподівання на згоду" спрямовують ці дії у потрібний їм бік." [9,с. 151]. Ця "фактична влада" також може "емпірично вважатися" такою, що в силу "загальної згоди" належить певним людям чи групам людей на основі тієї ж "згоди", або "внаслідок того, що вони обрані відповідно до певних правил (шляхом виборів)". І далі цей напрямок теоретизування розвивається в відомій праці "Три типи легітимного панування", в якій у веберівській раціоналістичній манері описано механізми контролю як легітимної системи двох елементів : "панування" та "послуху", які внутрішньо упорядковуються за допомогою певних "правових засад". Відомі всім три типи панування (легітимний, традиційний та харизматичний) є, в результаті, типами політичної влади, або ж відносяться до функцій інституту держави. Отже Вебер в основу соціального контролю ставить не абстрактну моральність окремо взятого індивіду (нехай і інтеріарізовану), і не вплив групи (корпоративу), а раціональне панування і послух, оснований на згоді, яка має легітимне походження та пояснення. Тобто для Вебера соціальний контроль суть "усвідомлений послух (сприйняття панування)", аналогічно до "свободи, як усвідомленої необхідності".

Подальший розвиток соціології в світі і особливо поширення емпіричних досліджень, характерне для американської (чиказької) соціологічної школи, дало новий вектор досліджень соціального контролю, який характеризувався вже не тільки гуманізмом, але й притаманним американській соціології прагматизмом і емпіризмом. Вагомий і новий внесок у вивчення даної проблематики зробили два представники американської соціологічної школи - У.Томас і Ф.Знанецький. Вчені в своїй відомій роботі "Польський селянин в Європі та Америці" (1918-1920.) на основі емпіричних соціологічних досліджень (аналіз документів) аналізують особливості функціонування соціального контролю в рамках трансверстально-культурного методу. Питання особливостей соціальної еволюції У.Томас і Ф.Знанецький вбачають "зростання значимості, яку набуває в суспільному житті раціональна та свідомо техніка" [10,с. 333]. Вчені, як і більшість суспільствознавців того часу, знаходились під впливом швидкого розвитку природничих наук, який, з одного боку став результатом розвитку техніки і технологій, з іншого - ставав зряддям подальшого розвитку технік і технологій, а тому був "корисним" для суспільства. В зв'язку з цим Томас і Знанецький приходять до наступного висновку, який скоріше нагадує маніфест, чи програму дій для соціальних наук: "Дивовижні результати, яких досягла раціональна техніка в сфері матеріальної дійсності, спонукає нас застосувати аналогічні процедури і до соціальної реальності. Наш успіх в контролі над природою переконує, що з часом ми будемо здатні такою ж мірою контролювати світ соціуму". [10, с. 334]. Соціальний контроль розглядається дослідниками як одна з "технік" регулювання суспільних відносин, а тому вона повинна отримати свою науково обґрунтовану методологію, стати раціональною. "Така вимога раціонального контролю породжена зростанням швидкості соціальної еволюції. Старі форми контролю базувались на допустимості сутнісної стабільності усієї соціальної конструкції і діяли в тій мірі, в якій ця стабільність була реальною" [10,с. 334]. Тут мається на увазі, що стабільна "соціальна організація" інертна, зміни в ній не можуть виникати спонтанно, випадково і негайно приймати масовий характер. Натомість стабільна соціальна організація володіє достатніми ресурсами (в першу чергу - часом), щоб розвиватись виключно емпіричним шляхом - шляхом незчисленних спроб та помилок. Груповий контроль, як і групова ізоляція, руйнуються, на заміну "напів-усвідомленої рутини" має прийти усвідомлена техніка, яка є "суспільною необхідністю", хоча розвиток такої техніки має бути поступовим.

"Найстарішою, але найбільш стійкою формою соціальної техніки є "припис та заборона", тобто протиставлення кризи довільного акту волі", через "припис небажаних і появу бажаних явищ і використання довільного фізичного впливу для реалізації приписів". [10, с.337] Продовжуючи аналогії із "фізичними науками" і їх практичними корисними результатами, американські соціологи констатують наступне: "Якщо ми спробуємо наразі визначити, що може бути предметом і методом соціальної теорії, яка могла б задовольнити вимоги сучасної соціальної практики, стане очевидним, що основним об'єктом дослідження має стати існуюче цивілізоване суспільство в повному своєму розвитку та з усією складністю ситуацій, оскільки контроль над існуючим цивілізованим суспільством є те, чим намагається оволодіти в своїх спробах раціональна практика." [10, с.340]. Якщо соціальна теорія претендує на роль соціальної практики (а дослідники саме в цьому вбачають її призначення), то вона має вирішити дві проблеми, що складають "...ядро рефлексуючої соціальної практики в усі часи. Це: 1) проблема залежності індивіду від соціальної організації і культури та 2) проблема залежності соціальної організації та культури від індивіда..." [10, с.341]. Соціальна теорія може стати основою соціальної техніки в тому випадку, якщо вона (теорія) зможе включити в себе два "види даних": об'єктивні культурні елементи соціального життя ("соціальні цінності") та суб'єктивні характеристики соціальної групи ("особистісні установки"). Томас і Знанецький вважають, що "методологічний центр соціологічного інтересу" складають "ті правила поведінки, які безпосередньо пов'язані з активними діями членів групи" [10, с.344] і саме соціальна група схильна контролювати всі індивідуальні дії, а не тільки ті, що відносяться до її основоположних інститутів. Соціологи не акцентують уваги, які саме групи і яким чином здійснюють соціальний контроль, проте вони чітко дотримуються мезорівня контролю, вважаючи, що власне на цьому рівні відбувається соціальна регуляція, що і відноситься до предметної області соціології. Можна сказати, що Томас і Знанецький вперше поставили питання розвитку "соціальних технік", тобто практичних методів регуляції і контролю "соціальних конструкцій", в першу чергу - соціальних груп, що безпосередньо регулюють індивідуальні (і не тільки) поведінку через "соціальні цінності" і "особистісні установки".

Висновки. Кінець XIX - початок XX століття характеризується досить інтенсивним розвитком як емпіричних, так і теоретичних соціологічних досліджень проблематики соціального контролю. Дослідження ці велися спочатку на основі аналізу соціальних відхилень і, зокрема, злочинної поведінки. Дані дослідження загалом базувалися на аналізі емпіричної інформації (соціальної статистики), з одного боку, та на засадах натуралістичної психології. Результатом таких досліджень стало формування кримінології і соціально-психологічних теорій девіантної поведінки і соціального контролю. 2. Саме соціологічні праці кінця XIX- початку XX століть створили теоретико-методологічну основу для розвитку девіантології, як соціологічної теорії соціального контролю та девіантної поведінки.

Література

1. Энциклопедический социологический словарь - М.: Мысль, 1995.- 939 с.
2. Луман Н. Теория общества (вариант San Foca '89) / Н.Луман // Теория общества. М., 1999.- 197 с.
3. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад: В.І.Волович та ін.- К., 1998.-736 с.
4. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие - Харьков, 1996.- 688 с.
5. Социология. Учебное пособие - М., 1996.-272 с.
6. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Н.Бойко - К., 2007. - 272 с.
7. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские /Г.Спенсер - Минск, 1999.-1408 с.
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э.Дюркгейм - М., 1990.-575 с.
9. Вебер М. Соціологія. Загальносоціологічні аналізи. Політика - К., 1998 - 534 с.
10. У.Томас, Ф.Знанецький Методологические заметки
11. Антонович И.И. Капитализм и социальный контроль: (критика теории и практики социального контроля в буржуазной социологии./ И.И.Антонович - М., 19778. - 184 с.
12. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р.Арон - М., 1992.-608 с.

13. Грошева И.А. Социальный контроль в практиках профилактики девиаций/ И.А. Грошева // Социологические исследования 2008. №2.3.
14. Девиантность и социальный контроль в России (XIX - XX в.в.): тенденции и социологическое осмысление / Научное издание.- СПб., 2000. - 384 с.
15. Монтескье Ш.Л. О духе законов./ Ш.Монтескье// - М.: Мысль, 1999. - 672 с.
16. Култаева М.Д., Шеремет И.И. / М.Д. Култаева, И.И. Шеремет// За редакцією Бакірова В.С.// Західноєвропейська теоретична соціологія ХХ століття - Харків, 2003. - 296 с.
17. Кутуев П. Соціологія: історичні витоки та сучасні трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.-К.: 2009,-№3.-С.183 - 206.
18. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа) - К., 1976. - 152 с.
19. Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата філософських наук. - Запоріжжя, 2006.- 16с.
20. Режим доступу: www.glossary.ru/cgi-bin/gl-sch2.cgi.

УДК 316.422

Ковтуненко Е.С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук

ТРАНЗИТИВНІ ЗМІНИ: ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.

В статті мова йде про причини розпаду Радянського Союзу та можливі вектори трансформаційного процесу в пострадянських країнах. Також ретельно аналізуються перші кроки незалежності України: впровадження реформ, створення нових соціальних інститутів та виникнення нової соціальної структури. Також оцінюється вплив помилок при побудові демократії в Україні на сучасний стан соціальної системи.

Ключові слова: трансформаційний процес, соціальна структура, соціальний інститут, демократизація.

В статье речь идет о причинах распада Советского Союза и о возможных векторах трансформационного процесса в постсоветских странах. Также анализируются первые шаги независимости Украины: введение реформ, создание новых социальных институтов и возникновение новой социальной структуры. Также оценивается влияние ошибок при построении демократии в Украине на современное состояние социальной системы.

Ключевые слова: трансформационный процесс, социальная структура, социальный институт, демократизация.

The article focuses on the causes of the collapse of the Soviet Union and of the possible vectors of the transformation process in post-Soviet countries. Also examines the first steps of independence of Ukraine: introduction of reforms, the creation of new social institutions and the emergence of a new social structure. Also assessed the impact of error in the construction of democracy in Ukraine on the current state of the social system.

Key words: transformation process, social structure, social institutions, democratization.

24 серпня 1991 року Україна була проголошена парламентом незалежною державою. В грудні 1991 року Верховною Радою України було проведено референдум для волевиявлення народу, в ході якого більш 92% дорослого населення віддали свої голоси за незалежність України. В той же час були проведені й вибори президента України, на яких отримав перемогу Леонід Кравчук. Так почалася історія незалежної України. Ця тематика й досі є **актуальною**, бо чимало політологів, соціологів, економістів, філософів та ін.